

СІСТЭМА МАРФЕМНАГА СЛОВАЎТВАРЭННЯ БЕЛАРУСКІХ МНОЖНАЛІКАВЫХ НАЗОЎНІКАЎ

В статье анализируются белорусские существительные *pluralia tantum*, образованные морфемными способами. Осуществлено комплексное описание их словообразовательной системы с целью выявления структурно-конструктивных закономерностей неполноты числовой парадигмы. Дана деривационная характеристика более 700 лексических единиц, отобранных методом сплошной выборки из белорусских словарей. В анализ включены следующие параметры: семантический (словообразовательное значение), грамматический (морфологическая характеристика мотивирующего слова), формальный (дериватор), статистический. Описание структурировано на два блока: система внутреннего словообразования и система внешнего словообразования.

Множналікавыя назоўнікі па-ранейшаму займаюць важнае месца ў лінгвістычных даследаваннях, што абумоўлена іх значнасцю ў трактоўцы граматычнай катэгорыі ліку ў цэлым. На працягу доўгага перыяду вывучэння праблематыкі субстантыўнага ліку менавіта інтэрпрэтацыя *pluralia tantum* (далей *plt*) шмат у чым вызначае сутнасць той ці іншай тэарэтычнай канцэпцыі гэтай катэгорыі. Эвалюцыя поглядаў на феномен *plt* прайшла шлях ад «анамальнай» [1, с. 393], перыферыйнай і несістэмнай з’явы да заканамернай тыпалагічнай уласцівасці моў, у якіх катэгорыя ліку фарміравалася з апорай на эліптычны плюраль. У працах апошніх дзесяцігоддзяў сцвердзілася палажэнне аб мнагафактарнасці прычын лікавай некарэлятыўнасці і прынцыповай магчымасці іх выявіць і растлумачыць.

Мнагафактарны падыход да вывучэння множналікавых назоўнікаў патрабуе назапашвання і сістэматызацыі фактаў іх функцыянавання як колькаснага, так і якаснага характару. Беларускія *plt* як асобны лексіка-граматычны клас субстантыўнай лексікі не былі аб’ектам спецыяльнага даследавання. Традыцыя граматычных апісанняў плюратываў у беларусістыцы абмяжоўваецца пералікам іх лексіка-тэматычных груп, аднак такая прэзентацыя недастатковая для асэнсавання іх месца ў катэгарыяльнай сістэме, прычын парадыматычнай непаўнаты, а таксама іх моўнай перспектыўнасці. Нязначная колькасць прац, прысвечаных праблематыцы ліку ў цэлым і назоўнікам *plt* у прыватнасці, сведчыць аб тым, што ў беларускім мовазнаўстве не завершана стадыя вывучэння элементаў сістэмы катэгорыі ліку, назапашвання ўяўленняў аб гэтай сістэме ў розных аспектах і праяўленнях: не ажыццяўлялася даследаванне кантэкставых ужыванняў форм ліку, не аналізаваліся стратэгіі іх семантычных аб’яднанняў, не закраналіся пытанні іх прагматычных функцый. Па-ранейшаму актуальнымі застаюцца праблемы інвентарызацыі некарэлятыўных назоўнікаў, не выяўлены маштабы іх прысутнасці ў сістэме. Такая тэарэтычная лакуна стварае пэўныя праблемы для паўнаwartаснага пераходу на стадыю вывучэння сувязей паміж элементамі сістэмы субстантыўнага ліку, абагульненняў і сістэматызацыі гэтай катэгорыі.

Адным з аспектаў мнагафактарнага падыходу да вывучэння назоўнікаў з грамемай толькі множнага ліку з'яўляецца выяўленне структурна-канструкцыйных заканамернасцей іх граматычнай аформленасці. Для вырашэння гэтай задачы неабходна ажыццявіць комплекснае апісанне словаўтваральнай сістэмы беларускіх рлт з улікам наступных параметраў: 1) семантычны (словаўтваральнае значэнне, на падставе якога вытворны плюратыў адносіцца да той ці іншай словаўтваральнай катэгорыі – далей СК); 2) марфалагічны (часцінамоўная характарыстыка матывавальнага слова); 3) фармальны (дэрыватары); 4) статыстычны. Аналіз зроблены на матэрыяле 2070 слоў, выбраных з беларускіх слоўнікаў агульнага, аспектнага і перакладнога тыпу. За адзінку апісання словаўтваральнай семантыкі ўзята паняцце СК, што разглядалася ў рэчышчы канцэпцыі анамасіялагічных катэгорый, уведзеных М. Докулілам [2]. У беларускім мовазнаўстве шырокі падыход да вызначэння паняцця СК падтрыманы ў працы А. А. Лукашанца «Словаўтварэнне і граматыка»: «СК павінна сведчыць пра якасна іншы ўзровень абстрагаванасці словаўтваральнай семантыкі, а не простую сукупнасць сінанімічных словаўтваральных тыпаў. <...> Іменна анамасіялагічная катэгорыя ў дачыненні да словаўтваральнай семантыкі можа разглядацца як адзінка словаўтваральнай семантыкі больш высокай ступені абстрагаванасці, г.зн. як СК» [3, с. 61].

Пры вызначэнні дэрывацыйнага статусу назоўнікаў рлт *невыворнымі* лічыліся (паходжанне слоў устанаўлівалася паводле [4]): 1) запазычанні (у тым ліку з блізкароднасных моў), якія не маюць матывавальнага слова ў сучаснай беларускай мове, – *вузы, метызы, румяны* (з рускай мовы), *вытрыбенькі* (з украінскай мовы), *грымзолі, залёты, жэбры, дапінкі, драбіны* (з польскай мовы), а таксама з няблізкароднасных моў (*каламіты, калатэралі, прэлімінары*); 2) калькі (*прошукі, жолудзі*); 3) словы, у структуры якіх адбылася гістарычная з'ява апрошчання (якія не маюць у сучаснай мове ўтваральнай асновы для рэалізацыі жывой матывацыйнай сувязі і іх можна аднавіць толькі шляхам этымалагічнага аналізу: *астанкі, бабкі, гарытні, сошкі, спадкі, трускалкі, чалеснікі, прыпікі, прыпінкі, прычындалы*); 4) плюратывы, утвораныя шляхам гістарычнай лексікалізацыі, якія ў сучаснай мове не маюць форм адзіночнага ліку (*ловы, нажніцы, нагавіцы*). Калі ж у сучаснай мове матывавальнае слова функцыянуе і можна абгрунтаваць механізм семантычнага пераносу, такія множналікавыя назоўнікі лічыліся *выворнымі* семантычнага пераносу і разглядаліся аўтаномна. Паводле апісанай схемы, н е в ы т в о р н ы я (з сінхранічнага пункту гледжання) назоўнікі, якія маюць толькі грамему множнага ліку, складаюць 20,3 % ад агульнай колькасці выбраных і прааналізаваных слоў (424 адзінкі). З дапамогай марфемных сродкаў утворана 700 плюратываў (33,7 %). Іх мэтазгодна апісваць у межах *унутранага і знешняга словаўтварэння* (кампазітныя вытворныя не разглядаліся, іх падрабязны аналіз праведзены ў публікацыі аўтара [5]).

Сістэма ўнутранага словаўтварэння беларускіх назоўнікаў рлт характарызуецца наступнымі статыстычнымі паказчыкамі: ад назоўнікаў утворана 207 слоў (29 % ад усіх марфемных вытворных), з іх суфіксальным

способам – 171 назоўнік *pl*t (82 % ад агульнай колькасці ў сістэме ўнутранага словаўтварэння), прыставачным і прыставачна-суфіксальным способам – 37 назоўнікаў (18 % адпаведна). Найбольшую рэгулярнасць і прадуктыўнасць выяўляюць суфіксы *-к(i)*; *-ык(i)*, *-ік(i)*; *-ачк(i)*, *-ечк(i)*, *-ц*, якія маркіруюць дэмінітывы – самую шматлікую СК сярод адназоўнікавых вытворных (111 адзінак, 53 %). Паводле значэння дэрыватара іх можна размеркаваць па наступных групам.

1. Назоўнікі, у якіх дэмінітыўныя афіксы дэсемантызаваліся. З прычыны непраўлення функцыянальнай значнасці суфіксаў утварыліся канкурэнтныя пары *вілы – вілкі*, *кпіны – кпінкі*, *палаці – палаткі*, *сходы – сходкі*, *калготы – калготкі*, *класы – класікі*, *перады – перадкі*, *ночвы – начоўкі*, *сені – сенцы*. Такі тып словаўтваральнай сінаніміі шырока рэалізаваны і ў сістэме карэлятыўных назоўнікаў (*абнова – абноўка*, *блін – блінец*, *міса – міска*, *пас – пасак*, *зэдаць – зэдлік*). Страта семантычнай значнасці канкурэнтных суфіксаў генетычных дэмінітываў прывяла да вар’іравання вытворных плюратываў у парах *вячоркі – вечарушкі*, *званкі – званочки*, *могілкі – могілцы*. Узуальнае замацаванне аднаго з варыянтаў як прырытэтнага залежыць, у першую чаргу, ад ступені дэсемантызацыі суфікса. Найбольшы ўзровень канкурэнцыі выяўляюць паралельныя плюратывы, якія ў сучаснай мове не маюць агульнай утваральнай асновы (*вілы – вілкі*, *сані – санкі*). Стылістычная і рэгіянальная маркіраванасць дэмінітыўных суфіксаў назоўнікаў *гулюшкі*, *вечарушкі*, *пасядушкі*, *кепікі*, *могілцы*, *усходцы*, *сходцы* зніжае іх канкурэнтныя здольнасці, у той час як адсутнасць такой абмежаванасці ў парах *сходы – сходкі*, *усходы – усходкі* стварае роўнавялікія ўмовы іх камунікатыўнай запатрабаванасці. У выніку перамогі дэмінітыва ў функцыянальнай канкурэнцыі ўтваральны назоўнік можа пераходзіць на лексічную перыферыю мовы, а суфіксальны замацоўвацца як намінатыўны сродак. Так, напрыклад, утварыліся плюратывы *сенцы*, *більцы*, *нажніцы*. У сучаснай мове выразна абазначылася перспектыва суфіксальнага назоўніка ў пары *калготы – калготкі*.

2. Назоўнікі, у якіх суфіксы выконваюць памяншальна-ласкальную функцыю: *дровы-дроўцы*, *вусны – вусначкі*, *гуслі – гуслечкі*, *шалі – шалькі*, *шорты – шорцікі*, *майткі – майтачкі*.

3. Назоўнікі, семантычная структура якіх ускладнілася за кошт новага значэння, утворанага шляхам семантызацыі дэмінітыўнай формы: *дзверы – дзверцы* 1) *памяніш*. да дзверы; ‘невялікія дзверы’; 2) ‘створкі’.

4. Назоўнікі, у якіх дэмінітыўныя суфіксы ўтвараюць новую лексічную адзінку ад карэлятыўнага назоўніка: *вечар – вячоркі*, *вечарушкі*, *пацалуі – пацалуікі*, *смех – смешкі*. Гэта пары, у якіх і ўтваральнае, і вытворнае словы рэалізуюць непрадметную семантыку і дэмінітыўнае значэнне не з’яўляецца асноўным.

Некаторыя дэмінітыўныя ўтварэнні складаюць праблемную зону вызначэння іх дэрывацыйнай гісторыі. Напрыклад, слова *ўвішкі* можна разглядаць як вынік адсубстантыўнага ўтварэння (*увіхі* → *увішкі*) або аддзеяслоўнага

(*увіхацца → увішкі*) (аналагічна *лапанкі* ад *лапаны* і *лапаць*). Яшчэ большай праблемай з'яўляецца размежаванне марфемнага і семантычнага ўтварэння. Напрыклад, неадназначна можна трактаваць утварэнне фітоніма *рагулькі*. Улічваючы прадуктыўнасць намінатыўнага рада *званочки, таўкачыкі* і пад., можна гаварыць або аб метафарызацыі дэмініўнай формы, або аб семантызацыі і суфіксацыі ў адным словаўтваральным акце (тое ж, напрыклад, і *ражкі*).

Паводле фармальных параметраў плюратывы ўключаны ў агульную сістэму ўнутранага словаўтварэння назоўнікаў, дзе дамінуе суфіксацыя. Аднак дэрывацыйная карціна адназоўнікавых plт характарызуецца значна меншым арсеналам рэгулярных дэрыватараў, што сведчыць аб іх фармальнай арганізаванасці. Абмежаванасць кола суфіксаў абумоўлена невялікім колам СК, якія яны маніфестуюць. Паводле словаўтваральнай семантыкі ў сістэме ўнутранага словаўтварэння беларускіх plт дамінуюць мадыфікацыйныя СК (137 адзінак, 65 %): *памяншальныя назвы, назвы стылістычнай мадыфікацыі, павелічальныя назвы*. Транспазіцыйна-мутацыйныя СК прадстаўлены назоўнікамі plт са СЗ ‘абстрактныя паняцці (10,8 %), ‘зборнасць’ (9,4 %), ‘рэчыва’ (7 %), канкрэтны прадмет’, (5,7 %), ‘месца і мясцовасць’ (2,8 %). Такім чынам, у параўнанні з агульнай дэрывацыйнай сістэмай назоўніка, множналікавыя вытворныя не рэалізуюць мутацыйныя і мутацыйна-мадыфікацыйныя СК, што абумоўлена адсутнасцю ў іх сістэме рэпрэзэнтантаў семантыка-словаўтваральнай катэгорыі персанальнасці. З гэтай жа прычыны ў іх сістэме не прадстаўлена транспазіцыйна-мутацыйная СК са словаўтваральным значэннем ‘асоба – носьбіт прыметы’.

Сістэма знешняга словаўтварэння беларускіх назоўнікаў plт складаецца з 494 слоў (70 % ад усіх адзінак, утвораных з дапамогай марфемных сродкаў). Самым прадуктыўным і рэгулярным спосабам з'яўляецца суфіксальны (479 адзінка, 97 % ад агульнай колькасці ў сістэме знешняга словаўтварэння). Фармалізаваць апісанне ўтвораных з дапамогай суфіксаў множналікавых назоўнікаў мэтазгодна з дапамогай табліцы.

Суфіксальнае ўтварэнне беларускіх множналікавых назоўнікаў

Граматычная мадэль	Словаўтваральная катэгорыя (СК)	Прыклады (па ступені рэгулярнасці дэрыватара)	Колькасць адзінак
V → Nplт	Назвы адцягненага дзеяння	<i>водведкі, перамігОі, дагледзіны, віхлясы, стагноты, гоцанькі, дурыкі, пагулянкі, пацягушкі, пабожі</i>	98
	Назвы абстрактных паняццяў	<i>унікОі, змовіны, выгадкі, пшчоты, хованкі, зайздрыкі, даганялкі, дрыжыкі, жадунокі, казалы, кепікі, кленічы, любошчы, пабягушкі, зводні</i>	152

V → N pl t	Назвы інструментаў, прылад, прыстасаванняў	<i>развалЮы, розвальні, шастуны, насілки, качэлі, кусачкі, паланкі, ляшчоткі, шчытцы, апалушкі, насілы, ціскі, ходзікі, апоўзіны, слухаўкі</i>	24
	Назвы прадметаў, вырабаў, аб'ектаў, вынікаў дзеяння	<i>плаўкі, луначы, дрыгалы, уплётЮы, успаміны, паўзункі, хадакі, вязёнкі, крымзолі, стрыбалкі</i>	28
	Назвы месца (памяшканняў, пабудоў)	<i>сховЮы, сходні</i>	5
	Назвы рэчываў	<i>дабіркі, змыліны, адкідЮы, памыі, бялілы, ацярушкі, патапы, смаркачы, пакрышні</i>	88
	Назвы месцаў і мясцовасцей	<i>падцяробЮы, выгаркі, плаўні</i>	11
	Назвы зборныя	<i>складкі, прысадЮы, сысуны, блішчанкі, зараслі, прысадзіны, маніцы, лапаны</i>	36
Усяго ад дзеясловаў			442
Adj → N pl t	Назвы людзей	<i>маладзяты, маляты, маляняты</i>	3
	Назвы канкрэтных прадметаў	<i>гумовікі, драўлянікі, зрэбнікі, крывалы</i>	8
	Назвы месцаў	<i>вышкі</i>	1
	Назвы зборныя	<i>апошкі, ласоты</i>	2
	Назвы рэчывыя	<i>цалкі, белЮі</i>	2
	Назвы абстрактных паняццяў	<i>мудрыкі, шчадроты, саракавіны, шчадроўкі</i>	8
Усяго ад прыметнікаў			24
Quant → N pl t	Назвы людзей	<i>двайняты, трайняты</i>	2
	Назвы канкрэтных прадметаў	<i>траяны, тройні</i>	2
	Назвы абстрактных паняццяў	<i>саракЮі, дзевяціны, сарачыны, траціны, шасціны</i>	4
Усяго ад лічэбнікаў			8
Adv → N pl t	Назвы канкрэтных прадметаў	<i>саматужкі</i>	1
	Усяго ад прыслоўяў		1
Гукаперайманне → N pl t	Назвы абстрактных паняццяў	<i>хаханыкі, хіхоты, лалЮы</i>	3
Усяго ад гукаперыманняў			3
Усяго суфіксальным спосабам			479

Найбольшую рэгулярнасць выяўляюць суфіксы *-к(і)*, *-ін(ы)* і нулявы, прычым яны валодаюць здольнасцю выражаць аманімічныя словаўтваральныя значэнні і таму маркіруюць розныя СК. Паводле словаўтваральнай семантыкі самай вялікай колькасцю адзінак прадстаўлены: транспазіцыйная СК *назвы адцягненага дзеяння ў межах сінтаксічнай дэрывацыі* (100, 20 %) і транспазіцыйна-мутацыйныя СК *назвы абстрактных паняццяў* (155, 31 %), *назвы рэчываў* (95, 19 %) у межах лексічнай дэрывацыі. Астатнія транспазіцыйна-мутацыйныя СК прадстаўлены нешматлікімі дэрывацыйнымі радамі. У колькасных адносінах дэрывацыйная сістэма знешняга ўтварэння плюратываў вызначаецца адсутнасцю рэпрэзентантаў СК *назвы адцягненай прыметы* (граматычная мадэль Adj → N), якая ўваходзіць у ядро сінтаксічнай дэрывацыі беларускіх назоўнікаў, і нязначнай прадстаўленасцю СК *назвы асоб* (усяго 5 адзінак з суфіксам *-ят(ы)*), якая ўваходзіць у ядро лексічнай дэрывацыі.

У цэлым у сістэме марфемнага ўтварэння беларускіх множналікавых назоўнікаў выяўлены наступныя заканамернасці:

1) вытворныя плюратывы рэалізуюць усе граматычныя мадэлі, аднак найбольшую рэпрэзентатыўнасць дэманструюць толькі дзве: V → N plт (64,5 %) і N → N plт (29,5 %);

2) 93 % адзінак утвораны суфіксальнымі спосабам, прыставачны і прыставачна-суфіксальны ўтвараюць перыферыю сістэмы;

3) наменклатура дэрыватараў складаецца з абмежаванага кола рэгулярных суфіксаў (*-к(і)*, *-ін(ы)* і нулявы). Іх высокая прадуктыўнасць і рэгулярнасць абумоўліваецца шырокім дыяпазнам словаўтваральных значэнняў, што стварае магчымасці для рэалізацыі іх сінаніміі і аманіміі. Спецыфікацыю плюральна аформленай вытворнай асновы назоўніка выяўляюць адзінкавыя суфіксы: *-ас(ы)* (*выкрутасы, біліндрасы*), *-ошч(ы)* (*пахошчы, любошчы*). Схільнасць да маркіроўкі плюральнасці выяўляе ў беларускай мове суфікс *-от(ы)*: *стагноты, грывоты, мудроты, непамыслоты, пашчоты, згрызоты, сухоты, даброты, вабноты, фарботы*;

4) словаўтваральная семантыка плюратываў прадстаўлена не ўсімі СК, уласцівымі афіксальнай субстантыўнай дэрывацыі. Ядро сістэмы складаюць наступныя СК: 1) у межах сінтаксічнай дэрывацыі СК *назвы адцягненага дзеяння* (14,2 %); 2) у межах лексічнай а) транспазіцыйна-мутацыйныя СК *назвы абстрактных паняццяў* (27,3 %), СК *назвы рэчываў* (15,8 %), СК *назвы зборныя* (8,1 %), СК *назвы прадметаў, вырабаў, аб'ектаў, вынікаў дзеяння* (7,2 %) б) мадыфікацыйная СК *памяншальныя назвы* (15,8 %). Перыферыю сістэмы складаюць а) транспазіцыйна-мутацыйныя СК *назвы месца і мясцовасцей* (4,4 %), СК *назвы інструментаў, прылад, прыстасаванняў* (3,4 %), СК *назвы людзей* (0,9 %) б) мадыфікацыйныя катэгорыі СК *назвы са значэннем стылістычнай мадыфікацыі* (2,1 %), СК *назвы павелічальныя* (0,7 %), СК *назвы са значэннем ацэнкі* (0,7 %). Афіксальныя вытворныя plт не рэалізуюць мутацыйныя і мутацыйна-мадыфікацыйныя СК.

Аналіз сведчыць аб сістэмнай арганізаванасці беларускіх плюратываў паводле фармальных і анамасеалагічных дэрывацыйных прымет. Гэты факт дае падставы зрабіць выснову аб важнасці словаўтваральных фактараў у граматычнай аформленасці вытворных назоўнікаў. Словаўтваральныя суфіксы выконваюць класіфікуючую функцыю, таму ў дэрывацыйным аспекце плюратывы ўтвараюць такія ж асобны таксанамічны клас, як назоўнікі пэўнага роду. Гэта не адмаўляе ідэю кагнітыўнай матывацыі формы ліку вытворных назоўнікаў. Словаўтваральныя суфіксы не толькі ажыццяўляюць матэрыяльную маніфестацыю дэрывацыйных механізмаў, але перш за ўсё рэпрэзентуюць семантычную матывацыю. Таму замацаванне пэўнага суфікса субстантываў за пэўным словазменным класам з’яўляецца вынікам логіка-семантычных заканамернасцей намінацыі. Кагнітыўная аргументацыя дэтэрмінуе спосабы і сродкі дэрывацыйных механізмаў, у межах якіх складваюцца пэўныя таксанамічныя стандарты, што прадвызначаюць намінатыўную стратэгію. Выбар формы ліку ў якасці намінатыўнай вызначаецца сістэмай мовы, яе наяўнымі структурна-граматычнымі сродкамі, іх функцыянальнымі і кагнітыўнымі суадносінамі, унутранымі тэндэнцыямі развіцця семантычных катэгорый у адзінстве і ўзаемадзеянні з граматычнай катэгорыяй ліку.

ЛІТАРАТУРА

1. *Реформатский, А. А.* Число и грамматика / А. А. Реформатский // Вопросы грамматики : сб. ст. к 75-летию акад. И. И. Мещанинова / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; редкол. : В. А. Аврорин., В. М. Жирмунский (отв. ред.) [и др.]. – Л. ; М., 1960. – С. 384–400.
2. *Dokulil, M.* Teorie odvozování slov / M. Dokulil. – Praha : ČAV, 1962. – 263 p. – (Tvoření slov v češtině).
3. *Лукашанец, А. А.* Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. – Мінск : Права і эканоміка, 2001. – 252 с.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : [у 13 т.] / НАН Беларусі, ін-т мовазнаўства. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – 13 т.
5. *Семянькевіч, А. В.* Кампазіты pluralia tantum у сучаснай беларускай мове / А. В. Семянькевіч // Міжнародныя Шамякінскія чытанні “Пісьменнік – асоба – час” : матэрыялы Міжнар. навука.-практ. канф., Мазыр, 19–20 лістап. 2009 г. / Мазыр. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: А. У. Сузько (адк. рэд.) [і інш.]. – Мазыр, 2009. – С. 205–207.

The article analyzes Belarusian pluralia tantum nouns formed by morphemic methods. The author offers a comprehensive description of their word-formation system in order to identify the structural patterns of the incomplete numerical paradigm of nouns.

Поступила в редакцию 27.10.2020